

УДК 331.5

JEL Classification: J24, M12, M20, O14

DOI: [https://doi.org/10.32515/2663-1636.2023.10\(43\).313-321](https://doi.org/10.32515/2663-1636.2023.10(43).313-321)

Л.С. Козак, проф., канд. екон. наук

Б.М. Матеящук, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня

Національний транспортний університет, м. Київ, Україна

Проблеми розвитку мікро-, малих та середніх підприємств України в умовах воєнного стану

Стаття аналізує вплив російського вторгнення на мікро-, малі та середні підприємства (ММСП) в Україні, які є ключовими для економічної стабільності країни. ММСП відіграють важливу роль у створенні робочих місць, інноваціях та економічному розвитку. Однак, в умовах війни та політичної нестабільності, ці підприємства зіштовхуються з численними викликами, що загрожують їхньому виживанню та розвитку. Збройне вторгнення спричинило масову міграцію та втрату робочої сили, особливо серед молоді та кваліфікованих працівників. Водночас, мобілізація чоловіків призвела до подальшого зниження доступності трудових ресурсів. ММСП, як основні роботодавці в країні, відчули значне зменшення чисельності працівників, що вплинуло на їхню продуктивність та доходи.

Науковці вказують на важливість інвестицій у людський капітал та освіту, щоб забезпечити підвищення продуктивності та економічне зростання. Висококваліфіковані працівники можуть значно підвищити інноваційні здібності підприємств та сприяти розробці нових технологій і бізнес-моделей. Це особливо актуально для України, де потрібно залучати інвестиції та покращувати інвестиційний клімат. Для покращення ситуації запропоновано ряд заходів, спрямованих на підтримку ММСП. Зокрема, розробка ефективних державних програм з фінансової підтримки, податкових пільг та кредитних гарантій. Також важливою є реформа податкової системи, яка могла б спростити податкове навантаження на ММСП та стимулювати їхній розвиток. Значна увага приділяється необхідності реформування законодавства, щоб забезпечити більшу прозорість та менше бюрократичних перепон для підприємств. Також важливим є створення сприятливих умов для повернення мігрантів, що може допомогти відновити втрачені трудові ресурси та сприяти швидшому відновленню національної економіки.

Доведена важливість інфраструктурних інвестицій, зокрема у сфері освіти і здоров'я, що дозволить забезпечити вищу якість людського капіталу та підвищити загальний соціальний та економічний розвиток країни. Особлива увага приділяється важливості стимулювання розвитку малих та середніх підприємств, як основи для економічного відновлення і стабільності, особливо в умовах постконфліктної реабілітації. Зроблено висновок, що ММСП можуть слугувати джерелом стабільності, зайнятості та сталого розвитку національної економіки, здатні створювати нові робочі місця, надавати можливості для зайнятості біженців та вносити вагому підтримку у відновлення соціально-економічних структур на постраждалих територіях.

мікро-, малі та середні підприємства, економічне відновлення після конфлікту, трудова міграція, трудові ресурси, зайнятість, реформування малого та середнього бізнесу

Постановка проблеми. Мікро-, малі та середні підприємства (ММСП) відіграють важливу роль у господарському розвитку країн по всьому світу. Вони створюють нові робочі місця, забезпечують інновації та сприяють сталому економічному зростанню.

У сучасному світі, де глобальна конкуренція стає все більш інтенсивною, найбільшою цінністю став людський капітал. Розвиток мікро-, малого та середнього бізнесу стає ключовим завданням для багатьох країн у боротьбі за цей ресурс. В умовах обмеженої доступності кваліфікованих кадрів та зростаючих вимог щодо компетентності співробітників, стимулювання розвитку мікро-, малого та середнього бізнесу стає надзвичайно важливою задачею.

Загострення боротьби за кваліфіковані кадри стало особливо актуальним в умовах російської агресії. Особливого значення у цьому зв'язку набувають питання визначення основних викликів, з якими стикається малий бізнес в Україні, та аналіз їх причини, а необхідності переосмислення ставлення держави та суспільства до ММСП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням різних аспектів розвитку ММСП займалися такі українські вчені, як: Н.С. Науменко, І.М. Вахович, Ю.О. Шейко та інші. І.М. Вахович та Ю.О. Шейко [3] розглядали теоретико-методологічні підходи до стимулювання розвитку малого підприємництва на регіональному рівні. У статті Науменко Н.С та Грабко О. І. «Мале та середнє підприємництво в Україні та ЄС: аналіз і порівняльна характеристика» виділяють основні проблемні аспекти, з якими стикаються підприємці як на загальнонаціональному рівні, так і на рівні обізнаності та компетенції у веденні підприємницької діяльності. Визначають ключові перешкоди та проведено порівняння з деякими країнами ЄС [6]. Т.Г. Буй та О.К. Прімерова обґрунтовують необхідності функціонування та доцільності реформування спрощеної системи оподаткування, а також визначенню напрямів стимулювання малого бізнесу засобами податкової політики [2].

Однак, на думку авторів, військова агресія зі сторони російської федерації, відтік біженців з країни та загальна мобілізація чоловіків, вносить суттєві корективи в сприйняття та необхідність переосмислення ролі малого та середнього бізнесу.

Постановка завдання. За мету при написання статті було визначено проведення аналізу впливу військовий дій в Україні на ММСП з точки зору залученості трудових ресурсів та узагальнення проблем, з якими стикнеться економіка у разі недостатньої чи неправильної стратегії стимулювання розвитку цих типів бізнесу в умовах глобальної конкуренції за трудові ресурси, простоти ведення бізнесу тощо.

Виклад основного матеріалу. ММСП завдяки гнучкості та підприємницькій активності легше адаптуються до змін у ринкових умовах та реагують на нові можливості. Останні 10 років економічна ситуація в Україні і в світі змінюється дуже стрімко. У зв'язку з цим ММСП варто розглядати, в першу чергу, як джерело зайнятості.

Так за даними Державної служби статистики України [8], в 2021 та 2022 роках на ММСП були зайняті близько 81,5% від усіх зайнятих працівників. У той же час у 2022 році порівнянні з 2021 їх чисельність скоротилася на 15,8% або на 1,16 млн.

Таблиця 1 - Кількість зайнятих працівників, тис. осіб

Рік	Усього	У тому числі								
		підприємства					фізичні особи-підприємці			
		усього	великі	середні	малі	з них мікро-підпр.	усього	середні	малі	з них мікро-підпр.
2021	8936,2	6391,7	1648,7	2967,8	1775,2	777,1	2544,5	32,0	2512,5	2350,3
2022	7502,4	5382,4	1369,9	2582,8	1429,7	583,6	2120,0	27,3	2092,7	1999,9

Джерело: складено авторами на основі [8]

Таким чином, питання стимулювання розвитку ММСП стало особливо актуальним в контексті агресії росії проти України. Адже відтік трудових ресурсів з економіки відбувся у двох напрямках:

По-перше, масового виїзду біженців, що створює серйозні виклики і загрози не лише для безпеки країни, але й для її економічної стабільності та соціальної солідарності.

Спричинені війною негаразди та втрати примушують громадян залишити свої домівки та шукати притулку в інших країнах. Цей масовий виїзд створює не лише гуманітарну кризу, але й має серйозний вплив на робочий ринок як в Україні, так і в країнах, які приймають біженців. Так за даними Агентства ООН у справах біженців

[11] Україну покинули понад 6,2 млн. осіб, у тому числі до країн Європейського союзу виїхало понад 5,8 млн. осіб.

Вікова та гендерна стратифікація свідчить, що лише до Європи виїхало 3,5 млн біженців працездатного віку [12].

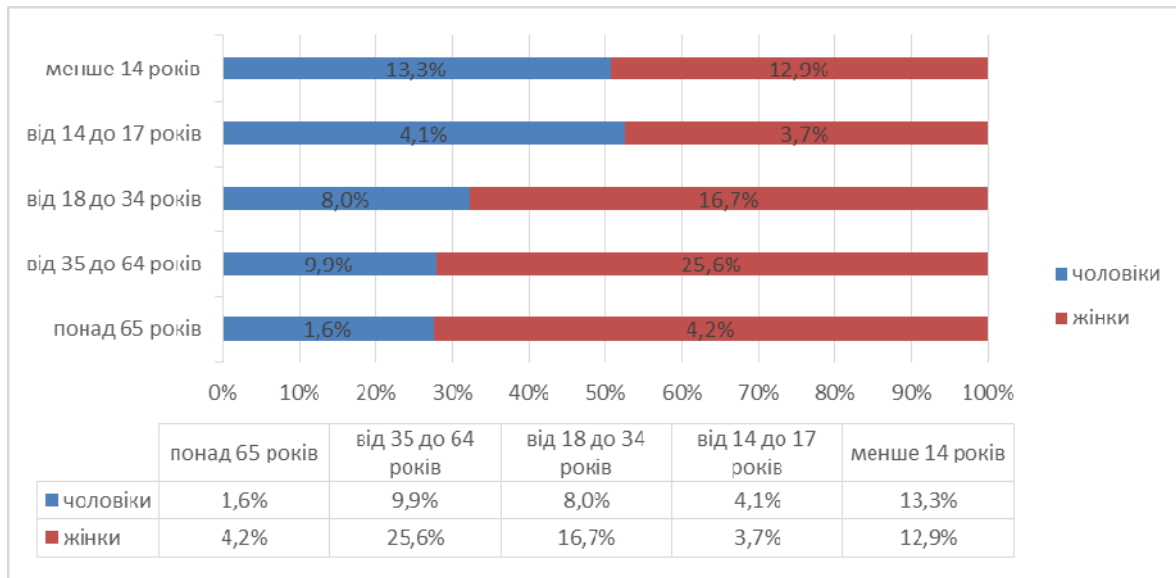

Рисунок 1 – Структура за віком та статтю бенефіціарів, отримувачів грошової допомоги в ЄС, на кінець серпня 2023 року

Джерело: складено авторами на основі [12]

Масова міграція мільйонів українців становить великий виклик для внутрішньої економіки. Якщо значна кількість біженців не повернеться, вплив цього виклику з часом тільки посилиться.

Неповернення мігрантів може мати великий вплив на демографічну ситуацію в Україні на довгі роки, навіть після закінчення війни. За попередніми оцінками в межах спільного проєкту Центру економічної стратегії, Центру економічного відновлення та Інституту демографії відсутність ефективної політики з повернення мігрантів може спричинити дефіцит робочої сили у 3,1–4,5 млн. осіб до 2032 року. Кумулятивні економічні втрати за наступні десять років, згідно з цими розрахунками, можуть складати до 113 млрд доларів. Через низький рівень народжуваності ці втрати буде неможливо компенсувати через природне зростання населення, отже, продумана політика з повернення мігрантів є вкрай важливою для мінімізації таких втрат [1].

По-друге, відтік трудових ресурсів відбувся через мобілізацію чоловіків. У липні 2022 міністр оборони України Олексій Резніков повідомляв [5], що до лав Збройних сил України мобілізовано до 700 тисяч осіб, прикордонників – до 60 тисяч, Нацгвардії – до 90 тисяч, Національної поліції – до 100 тисяч. Згідно із Законом про військовий обов'язок і військову службу мобілізації підлягають придатні за станом здоров'я чоловіки віком від 25 до 60 років [4]. Більшість із цих людей чоловіки працездатного віку.

Людський капітал і економічний розвиток тісно пов'язані між собою, між ними існує безперечний взаємозв'язок, який реалізується через:

- продуктивність праці: людський капітал включає в себе освіту, навички, знання і досвід працівників. Люди з вищою освітою та розвинутими навичками здатні бути більш продуктивними на робочому місці. Підвищення продуктивності працівників призводить до збільшення виробництва та його ефективності, що в свою чергу сприяє економічному розвитку.

- інновації і технологічний прогрес: люди з вищим освітнім рівнем та спеціалізованими навичками частіше застосовують інноваційні підходи і сприяють розвитку нових технологій у виробництві і послугах. Це робить країну більш конкурентоспроможною і сприяє економічному зростанню.

- зайнятість і дохід: інвестування в освіту та розвиток навичок допомагає людям знаходити якісну роботу, отримувати вищі заробітні плати та розвивати свій кар'єрний ріст. Це зменшує безробіття та підвищує дохід населення, що позитивно впливає на споживчу активність і загальний рівень життя.

- здоров'я та соціальний добробут: висока якість людського капіталу також включає в себе здоров'я та соціальний розвиток. Здорові громадяни активніше працюють та роблять значний вклад у соціальний капітал країни. Зниження рівня захворюваності і підвищення доступу до освіти та соціальних послуг можуть позитивно вплинути на економічний розвиток.

- інфраструктура та освіта: інвестиції в освіту і інфраструктуру, які покращують доступ до освіти та навчання, можуть підвищити рівень людського капіталу. Це робить країну більш привабливою для інвесторів і підтримує зростання економіки.

Отже, високий рівень людського капіталу сприяє підвищенню продуктивності, розвитку інновацій, зростанню доходів, якості життя та інших аспектів економічного розвитку країни.

Стимулювання розвитку малих та середніх підприємств є критично важливим аспектом створення привабливих умов для повернення тимчасово переміщених осіб та реінтеграції демобілізованих військовослужбовців, адже:

- ММСП є ключовим джерелом створення робочих місць у багатьох країнах. Заохочення розвитку ММСП сприяє створенню нових можливостей для зайнятості, збільшення доходів і самозабезпечення, зменшення безробіття та, відповідно, тиску на соціальну складову державного бюджету;

- стимулювання ММСП сприяє розвитку підприємницького середовища, що створює умови для інновацій та нових ідей;

- інклюзивність і соціальна інтеграція: заохочення тимчасово переміщених осіб та ветеранів до участі в бізнесі сприяє їхній соціальній інтеграції в суспільстві та забезпечує їхню активну участь у економічному житті країни.

Завдяки своїй гнучкості та вмінню пристосовуватись ММСП є надзвичайно стійкими і витривалими. Незважаючи на складні умови, підприємці продовжують діяти, надаючи робочі місця та забезпечуючи населення необхідними товарами та послугами. Важливим аспектом є те, що багато малих підприємств займаються виробництвом продуктів харчування, медичного обладнання та інших товарів, необхідних в умовах військових дій.

У той самий час, повномасштабне вторгнення російської федерації є приводом для переосмислення ролі ММСП в економіці України. Адже наша країна стабільно займає низькі позиції в різних рейтингах ведення бізнесу. Так, за даними Світового банку [9] станом на 2020 рік Україна посіла 64 сходинку рейтингу простоти ведення підприємницької діяльності *Doing business* і підняття України в рейтингу "*Doing Business*" з 137 місця у 2013 році на 64 місце у 2020 році свідчить про певний прогрес у реформуванні бізнес-середовища в країні. Ця тенденція є результатом спільних зусиль українського уряду та міжнародних партнерів для поліпшення умов для підприємництва та залучення іноземних інвестицій.

Проте, не дивлячись на це підняття, темпи покращення бізнес-середовища в Україні можуть вважатися недостатніми, необхідне подальше вдосконалення нормативно-законодавчої бази, спрощення процедур реєстрації бізнесу, поліпшення судової системи та захисту прав власності, боротьбу з корупцією, Крім того, зменшення бюрократичних перешкод та покращення податкової системи є ключовими

завданнями для подальшого зростання конкурентоспроможності українських підприємств. Так, у 2020 році, майже всі країни ЄС розташовані вище за рейтингом, також Україна включена до переліку країн із вкрай несприятливими та негативно впливаючими податковими системами [13].

Цей рейтинг, який отримав назву "Податкове пекло 2023" (Tax Hells Index 2023), був опублікований американським фондом «The 1841 Foundation». За словами авторів цього рейтингу, перше місце надається країні з найгіршими показниками у сфері економіки. Україна займає четверту позицію в цьому рейтингу, ця оцінка була складена на основі даних за 2021 рік, тобто до масштабного вторгнення.

Однією з найбільших проблем на шляху розвитку малого підприємництва є недосконалість податкового законодавства та обтяжливість адміністрування сплати податків. За даними Європейської Бізнес асоціації [7] найнижчу оцінку серед складників «податкового індексу» у 2022 році отримав фактор адміністрування податків і підготовки податкової звітності, 41% респондентів оцінюють цю процедуру задовільно, тоді як 39% вважають її обтяжливою, серед яких 8% – дуже обтяжливою, і 20% вважають її легкою.

Найбільше респонденти скаржаться на кількість часу, який вони витрачають на підготовку податкової звітності та сплату податків. Якість податкового законодавства отримала дещо вищу загальну оцінку, ніж у 2021 році. Серед респондентів 40% оцінюють якість податкового законодавства задовільно, а 26% – позитивно. Дещо зросла кількість незадоволених респондентів – з 30% до поточних 34%.

Серед основних негативних факторів виділяють:

- кількість часу, витраченого на підготовку податкової звітності та сплату податків;
- незрозумілість правил та роз'яснень щодо підготовки податкової звітності та проведення платежів;
- недосконалість електронної системи звітності;
- поспішне запровадження нових правил та недостатність часу для пристосування до них;
- кількість платежів.

Загалом, наша країна стабільно посідає місця нижче середнього у різноманітних рейтингах інвестиційної привабливості.

Зростання позиції України в рейтингах економічної привабливості є кроком вперед у покращенні інвестиційного клімату та розвитку бізнесу з метою повернення тимчасових переселенців та реінтеграції демобілізованих військовослужбовців, проте для досягнення ще більшого успіху, потрібно активно працювати над подальшими реформами та вдосконаленням, особливо в галузі створення сприятливих умов для заснування та функціонування ММСП.

У той самий час Міністерство фінансів України, в кінці 2023 року опублікувало «Національну стратегію доходів до 2030 року» (НСДУ). Очікується, що НСДУ також сприятиме досягненню фіскальних орієнтирів, середньострокового бюджетного планування, які зосереджені на скороченні державного боргу у відсотках до ВВП, зменшенні первинного дефіциту бюджету у відсотках до ВВП та підтримці тенденції до зниження як боргу, так і дефіциту бюджету у відсотках до ВВП. Ці фіскальні орієнтири сформульовані для досягнення середньострокових фіскальних цілей Уряду. НСДУ також стане для Уряду одним із керівних інструментів при формуванні бюджету, а також слугуватиме інструментом комунікації щодо шляхів розвитку податкової та митної політики та адміністрування для всіх зацікавлених сторін. [10]

Однак, на думку авторів, даний документ пропонує ряд заходів, що посилять фіскалізацію економіки, а також зумовлять надмірний вплив контролюючих органів на бізнес клімат в країні. Зокрема матиме:

- негативний вплив планованих реформ на спрощену систему оподаткування. Пропоновані реформи до спрощеної системи оподаткування, які мають на меті знизити її застосування та ввести заходи щодо зменшення зловживань, можуть потенційно стримувати малі підприємства та індивідуальних підприємців через збільшення податкових ставок та складності. Хоча такі зміни мають на меті оптимізацію оподаткування та скорочення можливостей для ухилення від податків, вони також можуть призвести до збільшення витрат для менших підприємств, потенційно гальмуючи підприємництво та стримуючи масштабне інноваційне зростання, яке досі процвітало під діючою більш м'якою системою.

- негативний вплив посилення повноважень податкових та митних органів. Посилення повноважень податкових та митних органів, через покращені можливості виконання та ширші права на проведення перевірок, також може мати непередбачені негативні наслідки. Бізнес може сприймати це як збільшення державного нагляду та втручання, що може призвести до атмосфери страху та недовіри серед бізнес-спільноти. Збільшені повноваження включають більш жорсткі аудити та здатність суворіше забезпечувати дотримання норм, що може відлякувати інвестиції та інновації, якщо вони не будуть збалансовані з чіткими та справедливими правилами.

- загальний негативний вплив збільшення фіскалізації на бізнес-клімат у країні

- загальне збільшення фіскалізації та тиск на підвищення внутрішніх доходів можуть створити менш сприятливе ділове середовище. Збільшення податкового навантаження та витрат на дотримання може пригнічувати інвестиційний клімат, особливо в період постконфліктного економічного відновлення, коли країні потрібно приваблювати як внутрішні, так і зовнішні інвестиції. Хоча такі заходи мають на меті стабілізувати та збільшити державні доходи, що є життєво важливим для фінансування реконструкції та публічних послуг, вони можуть сповільнити економічне відновлення, якщо це призведе до зниження бізнес-активності та інвестицій.

Особливо слід звернути увагу на зміни, які стосуються спрощеної системи оподаткування (ССО), яка після свого запровадження стала рушієм детинізації та цивілізованості підприємництва в Україні, а саме:

- звуження сфери застосування ССО: пропонується обмежити можливість використання спрощеної системи оподаткування, виключаючи з неї юридичні особи. Це зменшить кількість підприємств, які можуть користуватися спрощеною системою, спрямовуючи більше бізнесів до загальної системи оподаткування та збільшення частки адміністративних витрат ММСП.

- впровадження запобіжників для зменшення зловживань: планується введення додаткових контрольних механізмів для запобігання можливим зловживанням у рамках ССО. Це може включати більш жорсткі правила документування та звітності та ускладнення бухобліку.

- збільшення ефективних ставок податків: пропонується збільшення ставок податків у межах ССО до рівня, який більше відповідає ставкам загального режиму оподаткування. Це має на меті зменшення фінансової привабливості ССО та стимулювання більш справедливого розподілу податкового навантаження між різними категоріями підприємств. Однак, збільшить навантаження на ММСП, які мають менші можливості доступу до фінансових ресурсів та часто інвестують у розширення виробництва власний капітал.

Ці зміни спрямовані на оптимізацію та забезпечення більшої ефективності системи оподаткування, але також можуть нести ризики негативного впливу на малі та середні підприємства, які наразі вирають від спрощених умов.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Важливо розуміти, що оподаткування - це механізм, який фінансує державні потреби та послуги для громадян.

Правильне оподаткування полягає у створенні справедливої та ефективного системи збору податків, яка сприяє розвитку економіки та соціальному забезпеченню населення. Замість "обчищення" громадян і підприємств, більше уваги слід надавати створенню прозорих та справедливих податкових політик, які сприяють розвитку і добробуту суспільства.

Український бізнес в умовах війни стикається щодня з ризиками обстрілів, дефіциту електроенергії, відтоком кваліфікованих трудових ресурсів в якості тимчасово переміщених осіб та мобілізованих чоловіків, майже не доступним став ринок капіталів, проте продовжує добросовісно платити податки, намагається створювати нові робочі місця, надавати благодійну допомогу військовим та цивільному населенню і в цілому працювати на перемогу, У зв'язку з цим, розвиток мікро-, малого та середнього бізнесу стає ключовим чинником економічної реабілітації і відновлення стабільності та сталого розвитку. Ці підприємства можуть створювати нові робочі місця, надавати можливості для зайнятості біженців та вносити вагому підтримку у відновлення соціально-економічних структур на постраждалих територіях. Однак, щоб це стало можливим, необхідно стимулювати розвиток цих підприємств та забезпечити їм доступ до необхідних ресурсів та кваліфікованої робочої сили.

Таким чином, питання стимулювання розвитку мікро-, малого та середнього бізнесу в контексті війни в Україні та міграції біженців необхідно розглядати як невід'ємну складову процесу відновлення економічної та соціальної стабільності в регіоні. Задля цього варто змінити пріоритети та насамперед розглядати ММСП як джерело стабільності, зайнятості та сталого розвитку економіки, а вже потім як джерело наповнення бюджету.

При цьому залишаються недостатньо розкритими та потребують подальшого, глибшого дослідження питання доступу до капіталів ММСП, глибший аналіз Національної стратегії доходів та подальше її втілення на практиці, конкретні заходи, які потрібні для стимулювання розвитку ММСП у воєнний та післявоєнний час та ін.

Список літератури

1. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. Центр економічної стратегії. (n.d.). URL: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/> (дата звернення 08.04.2024).
2. Буй Т.Г., Прімерова О.К. Податкове стимулювання розвитку малого підприємництва в Україні. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»* 2018 №9 <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6533>. (дата звернення 07.04.2024)
3. Регіональний вимір стимулювання розвитку малого підприємництва: монографія / І. М. Вахович, Ю. О. Шейко. – Луцьк :Вежа-Друк, 2016. – 272 с.
4. Закон України про військовий обов'язок і військову службу 2232-ХІІ (1992). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення 07.04.2024)
5. Міноборони назвало кількість мобілізованих українців. *Главком.* (n.d.). URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/minoboroni-nazvalo-kilkist-mobilizovanih-ukrajinciv-859153.html>. (дата звернення 08.04.2024 р.).
6. Науменко Н.С., Грабко О.І. Мале та середнє підприємництво в Україні та ЄС: аналіз і порівняльна характеристика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2021. № 51. С. 18–34. DOI: <https://doi.org/10.32841/2413-2675/2021-51-3>
7. Податковий індекс. *Європейська Бізнес Асоціація.* (2022). URL: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads>. (дата звернення 07.04.2024).
8. Показники діяльності суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва (2010-2022). *Державна служба статистики.* (2022). URL: <https://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 07.04.2024).
9. Проект "Ведення бізнесу". *Світовий банк.* (n.d.). URL: <https://archive.doingbusiness.org/en/doingbusiness> (дата звернення 08.04.2024).
10. Розпорядження №1218-р від 27.12.2023 р. Кабінет міністрів України. (2023). Офіційний веб-портал. URL: https://mof.gov.ua/uk/national_income_strategy-716. (дата звернення 07.04.2024).

11. Ситуація з біженцями в Україні. ООН. (n.d.). URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>. (дата звернення 08.04.2024).
12. Структура отримувачів допомоги за віком та статтю. Євростат. (n.d.). URL: <https://ec.europa.eu/eurostat> (дата звернення 07.04.2024).
13. Tax Hell Index 2022. The 1841 FOUNDATION. (2022).. URL: <https://the1841foundation.com/wp-content/uploads> (дата звернення 08.04.2024).

References

1. Bui T.H., & Primierova O.K. (2018) Tax stimulation of small-size business development in Ukraine. *Efektivna ekonomika*, No. 9. [in Ukrainian]. <https://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6533>
2. Glavcom. (n.d.). Ministry of Defense named the number of mobilized Ukrainians. <https://glavcom.ua/country/incidents/minoboroni-nazvalo-kilkist-mobilizovanih-ukrajinciv-859153.html>
3. Vahovych I.M., & Sheiko Yu.O. (2016) Regional dimension of stimulating small business development. *Iutsk national technical university, UDK 332.1:334.012.64(477)*. [in Ukrainian].
4. State Statistics Service of Ukraine. (2022). Indicators of activity of large, medium, small, and micro enterprises (2010-2022). <https://www.ukrstat.gov.ua>
5. European Business Association. (2022). Tax Index. <https://eba.com.ua/wp-content/uploads>
6. Eurostat. (n.d.). Structure of benefit recipients by age and sex. <https://ec.europa.eu/eurostat>
7. Law of Ukraine on Military Duty and Military Service 2232-XII (1992). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
8. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). Order No. 1218-r dated 27.12.2023. Official web portal. <https://mof.gov.ua/storage/files>
9. Naumenko N.S., & Hrabko O.I. (2021) Small and Medium Enterprises in Ukraine and the EU: Analysis and Comparative Characteristics. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*, No. 51, pp. 18–34. DOI: <https://doi.org/10.32841/2413-2675/2021-51-3>
10. United Nations. (n.d.). Situation of refugees in Ukraine. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
11. The World Bank. (n.d.). Doing Business Project. <https://archive.doingbusiness.org/en/doingbusiness>
12. Centre for Economic Strategy. (n.d.). Refugees from Ukraine: Who are they, how many are there, and how to bring them back? Final report. <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/>
13. The 1841 Foundation. (2022). Tax Hell Index 2022. <https://the1841foundation.com/wp-content/uploads>

Liudmyla Kozak, Professor, PhD in Economics (Candidate of Economic Sciences)

Bohdan Mateiashchuk, post-graduate student

National transport university, Kyiv, Ukraine

The Problems of Development of Micro, Small, and Medium-Sized Enterprises in Ukraine under Martial Law

This article examines the impact of the Russian invasion on micro, small, and medium enterprises (MSMEs) in Ukraine, which are essential for the country's economic stability. MSMEs play a crucial role in job creation, innovation, and economic development. However, in the context of war and political instability, these enterprises face numerous challenges that threaten their survival and development. The armed invasion caused massive migration and loss of workforce, particularly among the youth and skilled workers. At the same time, the mobilization of men led to a further decrease in the availability of labour resources. MSMEs, as major employers in the country, experienced a significant reduction in the number of employees, affecting their productivity and income.

Scholars emphasize the importance of investing in human capital and education to ensure increased productivity and economic growth. Highly skilled workers can significantly enhance the innovative capabilities of enterprises and contribute to the development of new technologies and business models. This is particularly relevant for Ukraine, where there is a need to attract investment and improve the investment climate. To improve the situation, the authors recommend a series of measures aimed at supporting MSMEs. Specifically, the development of effective government programs for financial support, tax incentives, and credit guarantees are crucial. Additionally, reforming the tax system is essential, which could simplify the tax burden on MSMEs and stimulate their development. Significant attention is given to the need for legislative reforms to ensure greater transparency and fewer bureaucratic obstacles for entrepreneurs. It is also important to create favourable conditions for the return of migrants, which can help restore lost labour resources and contribute to faster national economic recovery.

Researchers also focus on the importance of infrastructure investments, particularly in education and health, which could provide a higher quality of human capital and increase overall social and economic development of the country. Particular emphasis is placed on the importance of stimulating the development of small and medium-sized enterprises as the basis for economic recovery and stability, especially in post-conflict

rehabilitation conditions. The authors of the study believe that MSMEs can serve as a source of stability, employment, and sustainable development of the national economy, capable of creating new jobs, providing opportunities for employment of refugees, and making a substantial contribution to the recovery of social and economic structures in affected areas.

small and medium enterprises, post-conflict economic recovery, labour migration, labour resources, employment, small and medium enterprises reform

Одержано (Received) 10.04.2024

Прорецензовано (Reviewed) 23.04.2024
Прийнято до друку (Approved) 27.05.2024

UDC 339.9

JEL Classification: F00, F21, H56

DOI: [https://doi.org/10.32515/2663-1636.2024.11\(44\).321-327](https://doi.org/10.32515/2663-1636.2024.11(44).321-327)

Daria Nasypaiko, Associate Professor, PhD in Economics (Candidate of Economic Sciences)

Valerii Reshetov, Associate Professor, PhD in Economics (Candidate of Economic Sciences)

Olena Sokolovska, Associate Professor, PhD in Philology (Candidate of Philological Sciences)

Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

International Economic Relations in Conditions of War: Challenges and Opportunities

The article examines modern challenges and opportunities of international economic relations in the conditions of war. The biggest challenge is that as the total amount of loss increases, so does the number of damaged and destroyed infrastructure, housing, industry, energy, education, and medical facilities. The key problems of international economic relations in the conditions of military aggression are identified, among which are the following: the fall in real GDP in Ukraine, which was deeper than in most countries that experienced an armed conflict; decrease in international investments and loss of investors' confidence in economic stability; sanctions and trade restrictions imposed as a result of military conflicts and, consequently, complicating international trade; deterioration of the humanitarian situation.

The purpose of the article is to identify challenges to international economic relations in the conditions of full-scale armed aggression of Russia against Ukraine and to figure out the factors that have a positive effect on the economy.

It is emphasized that the war affected global food security, migration flows and redistribution of national budgets in favour of military spending. Ukraine received an extended credit program from the International Monetary Fund, as well as financial support from our partners. Thanks to this program, Ukraine is implementing the reform plan and strengthening its stability and efficiency. It has been established that military conflicts stimulate the development and introduction of new technologies in the military-industrial sector, which can positively affect the future of the economy. A crucial tool of post-war reconstruction in Ukraine should be an innovative policy aimed at introducing system tools to stimulate innovative activity and modernize the economy. It is important to revise the economic policy, the development of new industries that will reduce dependence on external resources and create new opportunities for economic growth.

international economic relations, international economy, war, conflict, damage, loss, GDP, investment, investor, investment project

Statement of the problem. In today's world, where geopolitical tensions and conflicts are becoming an integral part of the international political arena, the economy is a manifestation of these changes. The war not only destroys life and property as a result of direct military intervention, but also significantly affects international economic relations. Therefore, it is important to consider this topic both from the point of view of threats and opportunities that it opens up.

Analysis of recent researches and publications. The research in the field of international economic relations, foreign economic activity, and international trade under martial law was carried out by such domestic scientists as I. Babets, O. Baula, T. Bohdan, O. Voronova, O. Dovhal, G. Zhyla, V. Ksendzuk, O. Oliinyk, O. Pavlov, O. Protseviat,